

УДК 351-026.9

О. В. Делія,
к. і. н., доцент, докторант кафедри державної політики та суспільного розвитку,
Національна академія державного управління при Президентові України

ПОНЯТТЯ "СЕРЕДОВИЩЕ" В ТЕОРЕТИЧНИХ БУДОВАХ СОЦІАЛ- ПРОГРЕСИСТІВ ТА ПРЕДСТАВНИКІВ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

О. Delija,
PhD, docent, Doctoral candidate, Head of state policy and social development, National Academy for Public
Administration Under the President of Ukraine

THE CONCEPT OF "ENVIRONMENT" IN THE THEORETICAL CONSTRUCTS OF SOCIAL-
PROGRESSIVES AND REPRESENTATIVES OF CIVILIZED APPROACH

Здійснено детальний аналіз процесу об'єктивації поняття "середовище" у світоглядно-філософських наукових концепціях доктрини соціал-прогресизму. Зокрема схарактеризовано дослідницький потенціал доктрини у контексті розгляду соціального середовища як критерію прогресу через аналіз соціал-утопічних проєктів "ідеальних міст". Сформульовано та досліджено тогочасні методологічні підходи щодо вивчення міського середовища як компоненти соціального середовища: філософсько-урбаністичний, соціологічний, естетичний тощо.

Досліджено та оцінено позитивний внесок представників цивілізаційного підходу у розробку проблематики культурологічного контексту середовища як опозиції прогресизму. Наголошено на введенні категорії "середовище" до чинників динаміки цивілізації в рамках стрижневої теорії "виклику-відповіді" А. Тойнбі. Визначено дослідницьке значення синтезу екуменізму та філософії життя у вченні А. Тойнбі у процесі розвитку середовищної парадигми.

The analysed of the process of objectification the concept of "environment" in an ideological-philosophical scientific concepts of the doctrine of social-progressivism. It was characterized by the research capacity of the doctrine in the context of the social environment as a criterion of progress through the analysis of social-utopian projects of "ideal cities". Formulated and studied the then methodological approaches to the study of the urban environment as a component of the social environment: philosophical and urban, sociological, aesthetic, etc. Researched and assessed the positive contribution of the representatives of the civilization approach in the development of the mainstreaming of cultural context as opposition to progressivism.

Marked the introduction of the category "environment" to the factors in the development of civilizations in the theory of "challenge-response" by A. Toynbee. it was determined the value of a synthesis of ecumenism and philosophy of life in the doctrine of Arnold Toynbee in the context of environmental paradigm.

Ключові слова: державна політика, державне управління, середовище, соціал-прогресизм, цивілізаційний підхід, А. Тойнбі, Р. Оуен, теорія локальних культур, дифузіонізм, теорії "ідеальних міст".

Key words: public policy, public administration, environment, social progressivism, civilizational approach, A. Toynbee, R. Owen, the theory of local cultures, the diffusionism, the theory of "ideal cities".

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Включення концепту "середовище" у контекст вивчення державної політики позиціонує концепт як основу категоріального апарату нової універсальної методології, заснованої на системному вивченні державної полі-

тики, яка поєднує у собі природничо-наукові, світоглядні, філософські наукові узагальнення, погляди, концепції тощо. Така постановка питання актуалізує вивчення онтологічних аспектів державної політики через системне дослідження процесу генези середовищної парадигми.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ПРОБЛЕМАТИКОЮ ТА ВИЗНАЧЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ РАНІШЕ ЧАСТИН ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Питання середовища державної політики, впливу окремих його складників на державно-політичний процес стали предметом наукового аналізу у працях вітчизняних дослідників: В. Тертички, В. Кілієвича, А. Сельського тощо. Проблематика середовищного підходу в окремих галузях наукового знання піддана детальному дослідженню в наукових студіях Н. Барсукової, В. Шимко, В. Генисаретського. Теоретичний аналіз міського середовища міститься у низці монографій В. Глазичева.

Водночас процес розвитку середовищної парадигми висвітлений фрагментарно, переважно у контексті предметних галузей та потребує спеціального дослідження.

МЕТА СТАТТІ

Метою публікації є аналіз процесу розвитку середовищної парадигми через дослідження наукового добробуту представників соціал-прогресизму та цивілізаційного підходу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Теоретичний конструкт соціального прогресизму як світоглядний наслідок переконливих досягнень класичної і неklasичної науки і техніки на тлі невіршених соціально-економічних питань, латентного процесу пошуку свого місця окремим індивідом в індустріальному суспільстві, опосередковано посприяв осмисленню середовища в його соціальному вимірі.

Лінійна соціальна динаміка від первинних до найбільш досконалих форм суспільного устрою, екстрапольована із основ класичної фізики на інші предметні області, цілепокладання як базова методологічна позиція, склали основу соціального прогресизму. Ідеальне проективне ставлення до майбутнього передбачає організацію ідеального середовища, яке постає важливою умовою довшеної світобудови в соціал-утопічних проєктах К. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена, К. Маркса та інших мислителів.

Соціальне середовище отримує статус основного критерію прогресу, людина осмислюється як продукт середовища, її недоліки, особисті чи суспільні визначені соціальним середовищем. Відтак, проблема його постійного удосконалення, задана ще Г. Боклем, постає предметом світоглядно-наукових пошуків соціал-прогресистів.

Міське середовище як найбільш "промовиста" форма соціального середовища стає об'єктом пильної уваги наукової думки. Із одного боку, міське середовище являло собою найбільш вдалу спробу людини трансформувати світ із врахуванням виключно власних потреб, саме у міському середовищі людство піднеслося до інтелектуального життя [1]. Як наслідок, місто із географічного об'єкту перетворюється на соціально-культурне поняття, наповнене смисловими та ціннісними орієнтаціями. Водночас тогочасне стрімке становлення урбаністично-індустріального світу назавжди зруйнувало звичне обивательському окові середовище класич-

ного міста. Тим самим актуалізувало необхідність різнобічного осмислення цього процесу.

У тогочасному дослідницькому масиві, присвяченому різним аспектам міського середовища, слід виокремити декілька підходів. Перший підхід до вивчення міського середовища був визначений дослідженнями філософії урбаністики. Місто як суспільна сутність, здатна продукувати нові форми взаємодії та "нову людину", постало об'єктом дослідницької уваги Г. Зіммеля та М. Вебера. У рамках підходу була виділена гуманітарна компонента міського середовища, досліджений вплив останнього на спосіб життя містян, їх особистість та поведінку. Фундаментальна ідея підходу — міське середовище як матриця нового соціального досвіду, окреслила напрями подальших наукових досліджень.

Власне соціологічне вивчення міського середовища започаткували локальні соціальні дослідження міст наприкінці XIX — на початку XX ст. у США, Великій Британії, здійснені представниками наукових соціологічних шкіл та окремими дослідниками. Подібні дослідження дозволи виявити та інтерпретувати основні детермінанти соціального буття міського середовища. І водночас стали поштовхом для появи ряду ідей конструювання ідеальних феноменів міського середовища через встановлення архітектурного "порядку", здатного замінити тогочасні соціальні проблеми індустріального міста — жебрацтво, брак житла тощо.

У рамках естетичного підходу В. Глазичев фіксує тогочасне осмислення міського середовища як синтезу предметно-просторової ситуації, людських дій, почуттів і думок у художніх текстах М. Гоголя, Е. Золя, О. де Бальзака, Ф. Достоєвського, кінематографічних продуктах ("Берлін — симфонія великого міста" В. Рутман, "Людина с кіноапаратом" Д. Вертов, "Москва" М. Кауфман, "Париж заснув" Р. Клер тощо) та творах мистецтва ("Бульвар капуцінок" К. Моне, "Вид Пентонвіль Роуд у бік вокзалу Сент Панкрас" Дж. О'Коннор тощо) [2].

Брак предметних описів найвищої та досконалої форми суспільного устрою у текстах апологетів соціал-прогресизму компенсувався запозиченнями із традиційної картини світу та зумовив продукування космогонічної міфології, яка описувала те, чого ще не існувало. Відтак, образ ідеального середовища знайшов послідовне втілення у низці архітектурних проєктів того часу: "місто-сад" Е. Говарда, "індустріальне місто" Т. Гарн'є, "місто хмарочосів" О. Перре, "місто майбутнього" Е. Енара та інших. Проєкти ідеальних міст відрізняє деталізація опису міського середовища, його естетизація, прагнення до гармонії та композиції. Водночас позиціонування людини як одиниці системи, превалювання виробничих інтересів, зумовлюють функціональну спрямованість середовища "ідеальних міст" індустріальної епохи, регламентованість, жорстку просторову організацію [3].

Теорії "ідеальних міст" індустріальної епохи, із одного боку, постали "архітектурно-проєктною частиною" соціального прогресизму, що продовжили традиції проєктного прогнозування у вигляді соціальних утопій. З іншого — суттєво посприяли об'єктивації міського середовища як предмету наукового пізнання, акцентували антропоцентричну його сутність через визнання виз-

начної ролі предметно-просторового середовища у встановленні характеру та змісту соціальних відносин.

Методологічна криза еволюціонізму, яка чітко проявилась у нових історичних умовах, призвела до формування низки світоглядних опозицій, як реакцій на пласкі схеми однолінійної еволюції, які пояснювали розвиток будь-яких суспільних явищ внутрішніми властивостями і законами зростання за стадіями органічної еволюції.

Дифузійоністська теоретична позиція у цьому сенсі постала одним із варіантів подолання невідповідності між абстрактними установками еволюціоністських методів і багатю реальністю здобутків тогочасних гуманітарних наукових досягнень. Характер методології дифузійонізму відрізнявся кардинальною зміною пізнавальної спрямованості: від елементаристського підходу еволюціонізму до цілісного розгляду суспільних явищ у єдиному контексті. Дослідницьке значення теорії дифузійонізму полягає в акцентуванні культурного середовища як відправної точки дослідження історії суспільства. Важливим із точки формування середовищної парадигми є принцип географічної визначеності під час розгляду процесу творення культури та створення просторової схеми розповсюдження культур, яка отримала назву "культурного кола" [4].

Аналіз культурологічного контексту середовища започаткував подальше його осмислення в рамках цивілізаційного підходу. Антипрогресистська орієнтація теорії локальних культур в рамках підходу постала наслідком фіаско застосування основного гносеологічного принципу природознавства — принципу причинності, як методу історичного пізнання. Відтак, культура презюмується як історичне явище, яке неможливо осмислити через застосування традиційного понятійно-категоріального апарату. Форма культури — це жива єдність, у якому проявляється її душа. Культурні душі подаються як методологічний принцип для об'єднання усіх культурних явищ.

Морфологія різних культур постає об'єктом історії. Введення дефініції гомології (рівноцінності структур) для осмислення культури в рамках теорії впритул наближає до середовищного розуміння історичного процесу. Культура постає єдиним продуцентом (середовищем) різних проявів даної культури в різноманітних галузях такі, як мистецтво, точні науки тощо. Щоправда, залишаючись на ідеологічних позиціях, теорія локальних культур висловлює одночасне матеріалістичне розуміння виникнення культури із лона материнського ландшафту, пропонуючи вважати природне середовище (ландшафт) вагомим джерелом пізнання "душі" культури: у античних греків "аполонівська душа", що зумовлена гірським ландшафтом, у європейців "фаустівська душа", сформована на рівнинах Європи. Водночас ландшафт не отримує тієї виключної важливості, як у теоретичних побудовах органічної школи. Дослідники відзначають, що ландшафт постає незначним сегментом казуальної тотальності від мікро- до макрорівня, більш помітним є вплив космічних чинників [5].

Цивілізаційна теорія А. Тойнбі у загальному вигляді не розглядає середовище, як-от, географічне чи біологічне, як ствердний чинник становлення цивілізації, позначаючи, що "уявлення про спільне середовище, до

якого включається як природний, так і людський елементи, виявляється неадекватним у якості позитивного для пояснення генезису кожної з цивілізацій. Зрозуміло, що різні поєднання цих двох елементів можуть сприяти зародженню цивілізації в одному випадку і не сприяти в іншому" [6]. Водночас гіпотеза "виклику-відповіді" у рамках теорії майже напругу вводить категорію "середовище" до чинників динаміки цивілізації, доповнюючи концепт "середовище" категорією "соціальної енергії". Зародження цивілізації відбувається за наявності двох важливих умов: наявності творчої меншості і середовища. При цьому вплив зовнішнього соціального середовища відбувається упродовж усього поступу цивілізації.

Гіпотеза формулює середовище генези цивілізацій як складну та збалансовану систему феноменів, структур, де, у тому числі, є місце обопільності людського чинника і навколишнього середовища: "якщо виникнення цивілізацій не є результатом біологічних факторів чи навколишнього середовища, які діють окремо один від одного, то воно повинно бути результатом якогось роду взаємодії між ними. Іншими словами, фактор, який ми прагнемо визначити, не є щось просте, але складається з частин, є не сутністю, але ставленням" [7, с. 156—157]. Механізм зародження цивілізацій в таких умовах є взаємодія виклику як енергетичного імпульсу, що виходить від навколишнього середовища і спрямованого до всього людства — і відповіді на цей виклик.

Взаємини "відповіді-виклику" є одночасно автономними та діалектичними. "Виклик" середовища усвідомлюється як стимул розвитку суспільства, зумовлює трансформацію суспільства, яка має забезпечити існування людства в нових, відмінних від попередніх, умовах [8, с. 98].

"Баланс середовища" підтримує "відповідь", яка має бути адекватною "виклику", оскільки є важливим механізмом формування відмінних характеристик цивілізації. Тому сила чи слабкість "відповіді" зумовлена своєрідним законом "золотої середини": виклик не повинен бути ані слабким, оскільки тоді не спричинить достатньо помітної й адекватної відповіді, ані занадто потужним, бо це може або припинити народження цивілізації, або перетягти шлях її існуванню на тому чи іншому етапі.

Попри критику теорії, брак емпіричної бази, цивілізаційна теорія А. Тойнбі долає "локальність" теорії О. Шпенглера. Дослідник обстоює відкриту модель цивілізації, відтак, вводить середовищний чинник до контексту динаміки останньої.

Середовищний потенціал вчення А. Тойнбі реалізується також через синтез екуменізму та філософії життя, які виводять нас за межі цивілізаційного підходу. Осмислення Космосу як цілісності, яка ґрунтується на універсальній взаємодії рівнів буття, приводить до постулювання Всесвіту як універсуму. Виходячи із таких настанов, вчення обстоює буття загалом, історичне буття, як частину Всесвіту. Стрижневі середовищні характеристики — цілісність, динамізм, альтернативність та поліваріантність — подаються як атрибутивні характеристики форм буття [9].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціальний прогресизм, ґрунтуючись методологічними установками еволюціонізму, посприяв актуалізації

розгляду соціального середовища як основного критерію прогресу. Загальні світоглядно-теоретичні позиції соціального прогресизму певним чином зумовили об'єктивізацію міського середовища, як найбільш репрезентативної форми соціального середовища, у філософських та художніх працях, соціал-утопічних проектах, соціологічних дослідженнях, образотворчому мистецтві та кінематографі.

Методологічна криза еволюціонізму зумовила осмислення середовища в рамках культурологічних опозицій — дифузійнізму, цивілізаційного підходу. Культурне середовище (цивілізація) постає відправною точкою дослідження історії людства. Гіпотеза зародження цивілізації як результату синтезу творчої меншості і середовища в рамках теорії "виклику-відповіді" вводить категорію "середовище" до чинників динаміки цивілізації.

Література:

1. Park R. The City as a Social Laboratory / R. Park / In: Robert E. Park On Social Control and Collective Behavior / Selected Papers, Ed. and with introduction by Ralph H. Turner. — Chicago a. London: Phoenix Books, The University of Chicago Press. — 1967. — P. 3—18.
2. Глазычев В. Поэтика городской среды / В. Глазычев [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.glazychev.ru/>
3. Романова А. Трансформация идеи: от "идеального города" к "городу будущего" / А. Романова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.marhi.ru>
4. Захарова С.О. Историко-культурный і методологічний дискурс дизайнерської діяльності і творчості / С.О. Захарова // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — № 45. — С. 103—116.
5. Касимов Р.Х. Геософия в составе теории локальных цивилизаций / Касимов Р.Х. // Теория и практика общественного развития. — 2015. — № 19. — С. 164—166.
6. Ушенко П.А., Братута Е.Г. Відповідь на виклик — рушійна сила історії / П.А. Ушенко, Е.Г. Братута // Вісник НТУ "ХПІ". Сер.: Історія науки і техніки. — Х.: НТУ "ХПІ", 2013. — № 10 (984). — С. 154—159.
7. Тойнби А. Цивілізація перед судом історії: Сборник / А. Тойнби. — Пер. с англ. — М.: Изд. гр. "Прогресс": "Культура". — СПб: "Ювента", 1995. — 480 с.
8. Тойнби А. Исследование истории: возникновение, рост и распад цивилизаций / А. Тойнби. — М., 2009. — 670 с.
9. Канівець Б. Філософське підґрунтя концепту "виклику-і-відповіді" А. Тойнбі / Б. Канівець // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 2011. — № 101. — С. 8—11.

References:

1. Park, R. (1967), "The City as a Social Laboratory", On Social Control and Collective Behavior, Phoenix Books, The University of Chicago Press, Chicago -. London.
2. Glazychev, V. (2003), "The poetics of the urban environment", available at: <http://www.glazychev.ru/> / (Accessed 15 Jan 2016).

3. Romanova, A. (2011), "The transformation of the idea from the "ideal city" to "the city of the future"", available at: <https://www.marhi.ru> (Accessed 21 Jan 2016).

4. Zakharova, S. O. (2011), "Historical, cultural and methodological discourse of design and creativity", *Humanitarnyj visnyk ZDIA*, vol. 45, pp. 103—106.

5. Kasimov, R. H. (2015), "Geosofiya as part of the theory of local civilizations", *Teoriya i praktika obshhestvennogo razvitiya Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Filosofii. Politologii*.

6. Ushenko, P. A. Bratuta, E. H. (2013), "The answer to the challenge — the driving force of history", *Visnyk NTU "KhPI"*, Seria: Istorii nauky i tekhniky, vol. 10, pp. 154—159.

7. Tojnbi, A. (1995), *Civilizacija pered sudom istorii [Civilization before the court of history]*, Progress, Moskva, Ru.

8. Tojnbi, A. (2009), *Issledovanie istorii: vzniknovenie, rost i raspad civilizacij [Study of History: the emergence, growth and decay of civilizations]*, Moskva, Ru.

9. Kanivets', B. (2011), "The philosophical basis of the concept "call-and-response"", *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Filosofii. Politologii*, vol. 101, pp. 8—11. *Стаття надійшла до редакції 22.02.2017 р.*

АГРОСВІТ

www.agrosvit.info
Передплатний індекс: 23847

Виходить 24 рази на рік

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з ЕКОНОМІКИ